

KUN MIKLÓS:

A PÁNSZLÁVIZMUS GYÖKEREINÉL

(A 19. század első fele szláv mozgalmainak értékeléséhez)

0. Amikor az olasz és a német egység megteremtésében elért sikerekkel és az osztrák–magyar kiegyezéssel új szakasz kezdődött kontinensünk több régiójában, Friedrich Engels a következőket írta: „egyetlen ország sincs Európában, ahol ne különböző nemzetiségek élének egyazon kormány alatt... egyetlen államhatár sem esik egybe a nemzetiség természetes határával, a nyelvi határral. Sok ember él Franciaországon kívül, akiknek az anyanyelve francia, ahogyan sok német anyanyelvű él Németországon kívül, és ez minden valószínűség szerint így is marad. Annak a kusza és lassú történelmi fejlődésnek, amelyen Európa az utóbbi évezredben átment, természetes következménye, hogy csaknem minden nagy nemzetnek meg kellett válnia testének néhány távoli részétől, amelyek különváltak a nemzeti élettől, és többnyire részt vettek egy másik nép nemzeti életében, mégpedig olyannyira, hogy nem kívánnak újra csatlakozni alaptörzsükhöz. A svájci és elzászi németek nem kívánják, hogy újra egyesítsék őket Németországgal, és éppúgy kevéssé kívánják a belgiumi, svájci franciák, hogy politikailag Franciaországhoz csatolják őket. Végső soron pedig nem csekély előny, hogy a különböző nemzetek politikai kialakulásuk során többnyire néhány idegen elemet is felvettek magukba, amelyek összekötő kapcsot alkotnak szomszédaikhoz és változatossá teszik a nemzeti jelleg máskülönben túlságosan monoton egyformaságát...”¹

Jelen esetben Engels a nemzetté válás és a nemzeti fejlődés kétféle irányú mozgásáról, a centripetális és a centrifugális erők hatásáról beszélt. A témával foglalkozó kutatók ennek a szemléletnek – a maguk nézőpontja szerint általában vagy az egyik, vagy a másik elemét emelték ki. Ezért bizonytalan a történelmi kutatás olyan esetekben, amikor – gyakran éppen a nemzetté válás folyamatának tárgyalása során – nemzetek közötti, mégis implicite bizonyos nemzeti egységet tételező kategóriák megítélésére kerül sor.

1.0. Pángermanizmus, pánszlávizmus, pánromanizmus, páneurópaiság. Az utolsó másfél évszázadban időről időre felbukkanó és mindig széles körben vihart keverő eszmerendszerek ezek; közülük a jelen tanulmányban a pánszlávizmus létrejöttének, kezdeti törekvéseinek, áramlatainak koránt-

sem tisztázott, és a múltban több ízben is tartós ideológiai torzuláshoz vezető problématika rövid áttekintésére vállalkozunk.

A pánszlávizmus-fogalom tartalma és terjedelme a nemzetközi szakirodalomban pontatlan. Olyannyira, hogy tartja magát az a tévedésen alapuló felfogás, amely szerint a pánszlávizmus a 19. század első felében az I. Miklós cár terjeszkedő külpolitikájának alapjául szolgáló eszmékkel azonos. Ez az elképzelés végigvonul az I. világháború után a szlávellenesség jegyében írt német és magyar munkáktól, a modernebb, szupranacionális szándékoktól átítatott művekig.²

Az utóbbi évtizedek magyar történetírásának szembe kellett szállni azokkal a felfogásokkal is, amelyeknek rendszerében a tárgyalt fogalom nem tudományos – s mint ilyen, eszköz-jellegű – terminus technicus, hanem eleve pejoratív értelmű. A *korabeli* napisajtótól és a propagandairatoktól befolyásolt utóbbi szemlélet szerint a pánszlávizmus a szlávok olyan politikai doktrinája, amely főleg Pétervár sugalmazására feltétlenül támogatja „a nagy fehér cár” terjeszkedő követeléseit, és ideológiát nyújt a szlávok mindenkori szeparatista törekvései számára.

Az Orosz Birodalom államgépézete irányítóinak azonban a valóságban vajmi kevés köze volt a pánszlávizmushoz. I. Miklós trónralépésétől kezdve kimondottan legitím külpolitikát folytatott, még a keleti kérdés vonatkozásában is.³ 1854-ben, – s akkor is pusztán taktikai megfontolásokból, a krími háború miatti osztrákellenességének hatása alatt – latolgatta egy rövid ideig, hogy „szláv” uralkodó lesz.⁴ Ugyanő volt azonban, aki 1848-ban, a pánszláv nézetek fellobbanásának évében nem engedélyezte alattvalóinak, hogy részt vegyenek a prágai Szláv Kongresszuson.⁵ Még korábban, a népművelési tárca vezetőivel kidolgoztatott egy köriratot, amely a hazai hivataltól betöltő utazóknak megtiltotta, hogy belekeveredjenek bármilyen felforgató tevékenységbe, amellyel a Habsburg-birodalom országaiban utazván esetleg találkozhatnak.⁶

Természetesen akadtak orosz politikusok, tudósok, újságírók, akik – érzelmi alapon, vagy hideg számítással – bátorítani, sőt segíteni igyekeztek a Habsburg- és a Török Birodalom értelmiségi köreiből a pánszláv eszméket, s ezt az orosz külpolitikai törekvések szolgálatának tekintették. A szlávbarát oroszországi körök állásfoglalását illusztrálja Rajevszkijnek, a bécsi pravoszláv templom pópájának nemrégiben közzétett hagyatéka, amely az 1840–1860-as évekre vonatkozóan a téma gazdag kéziratos forrásanyagát tartalmazza. Rajevszkij kétségkívül aktív ügynöke volt a pétervári és moszkvai harcok pánszláv köröknek.⁷ Hazai támogatóival azonban nagy

körültekintéssel kellett érintkeznie, mivel nemcsak I. Miklós, hanem utóda, az 1870-es években az ún. *szláv külpolitikai kurzust* képviselő II. Sándor sem igen tűrte alattvalói önálló külpolitikai kezdeményezéseit.

1.1. A 19. század első felében tehát a pánszlávizmus nem azonos a „hivatalos orosz doktrínával”, — hogy a kortárs pamflettirodalom gyakorta használt kifejezésével éljünk. Mégis, noha nem része nagyhatalmi külpolitikai koncepciónak, röviddel megjelenése és meggyökeresedése után széleskörűen elterjedt mint ideológia, és mint politikai program is. Azt azonban a kortársak nálunk jobban érzékelték, hogy a fogalom és a mögöttes eszrendszert nem homogén: felhasználóitól és felhasználásától függően akár retrográd, akár progresszív szlávközi elképzeléseknek is megnevezése lehetett.

A kifejezés első ízben 1826-ban, Ján Herkel' latin nyelvű grammatikájában jelent meg nyomtatásban, a budai Egyetemi Nyomda kiadványában. Nincs kizárva, hogy a latin műveltségű szláv értelmiség körében már korábban is használták.⁸ Hiszen például a köztudomás szerint a nihilizmus szó Oroszországban Turgenyev „Apák és fiúk” című regényével honosodott meg. Az igazság azonban az, hogy a mű csak a fogalom elterjedésében játszott szerepet: ismerni már Puskin korában is ismerték. Ilyen meglepetés, kiváltképp mert latin eredetű terminus technicusról van szó, a pánszlávizmus esetében is előfordulhat.⁹

A lingvisztikai relativitás *Sapir-Whorf-féle elméletének szellemében a pánszlávizmus kifejezés korabeli értelmezését párhuzamosan két póluson*, a szláv egység híveinek, illetve ellenfeleinek szóhasználati halmazában *kell elvégezni*. A fogalmat a kortársak többsége az 1830/1840-es évek fordulóján szlávellenes értelemben használta. Ez máris ellentétes Herkel' eredeti szándékával. Elterjedését és gyakori használatát két tényező segítette elő. Az egyik az, hogy megjelenése idején, a napoleoni háborúk után a nyugat-európai politikusok egy része az új politikai nyitástól tartott, és ezért fokozottan figyelve az „egyensúlyt” veszélyeztető jelenségekre *eleve* idegenkedéssel fogadott minden életképesnek látszó új eszmrendszeret és politikai programot.¹⁰ A másik tényező ezzel részben összefügg: Európában ebben az időben kapott lábra a pángermanizmus eszméje is. Az európai politikai és közgondolkodás tehát egyidejűleg szándékunkban ennyire ellentétes eszmerendszerek számára teremtett talajt.

Míg Nyugat-Európában a pánszlávizmus gondolatát néhány kivételes esettől eltekintve mind határozottabb visszautasítás fogadta, addig a kontinens keleti részén, a német és a magyar politikusokkal-ideológusokkal szembeni polémia hevében a legtöbb szláv vitapartner egyre jobban elfogadta a

szláv gondolat (szláv közösség, szláv kölcsönösség) eszméjét és a pánszlávizmus terminusban történő összefoglalását is. A kettő – az eszmerendszer és a megnevezés – nem járt együtt törvényszerűen, de egyre több izomorf elemet tartalmazott, különösen a 19. század harmincas és negyvenes éveinek fordulójától, amikor a szlávközi kapcsolatok vizsgálata, felmérése és fejlesztése lassan a napi politika területére tevődött a tudomány szféráiból, vagy legalábbis sokat veszített elvont, dolgozószoba-doktrína jellegéből.

A szlavisztika részterületeinek kutatása is többet jelentett már a tiszta tudomány művelésénél. Politika és tudomány olyan szoros párhuzamosságban haladt egymás mellett, hogy a „népek tavasza” ismert lengyel, cseh, szlovák, szerb, horvát és szlovén politikusi közül többen tudományos igényűen foglalkoztak a szlavisztika valamelyik ágával. Nagyobb fórumokon a pánszlávizmus egyes irányzatainak ideológusai közül azonban nem mindig a leghitelesebb, legegzaktabb elméletek képviselői aratták az igazi sikereket. A konzervatív Maciejowski és a demokrata Lelewel – mindketten a kor elismert tudósai – sokat fáradoztak például azért, hogy eszméiket a tudomány legújabb eszméivel igazolják.¹¹ Ám az 1840-es években a lengyel emigráció sokszáz tagját inkább Towianski zavaros próféciai ragadták magukkal, ismét alátámasztva azt a megfigyelést, hogy az érzelmi motivációjú gondolatok gyorsabban és többekhez jutnak el, mint az intellektuális tevékenységet feltételezők.

Tévedés viszont az is, hogy a pánszlávizmus merőben irracionális alapokon álló messianisztikus elképzelések sora lett volna csak, és mint ilyen, szemben állt a „nyugat-európai” haladással. A vallásos-misztikus eszmék hirdetése mellett a tudományos igénnyel fellépő pánszláv elméletek több, az általános progresszió szolgálatába állítható gondolatot fogalmaztak meg. Az 1848-as forradalom előestéjére a pánszláv – például a cseh ausztrószláv – politikusok jószerevével kijárták a polgári átalakulást célul kitűző politikai iskolákat. Ha nem is mindig tudatosan, de egy részük a saját önálló nemzeti piac, esetenként az önálló államiság, kiváltképp pedig a saját kulturális hagyomány megteremtésén fáradozott. E folyamat résztvevőiként az államjogilag legiskolázottabb lengyel emigránsok az ausztrószlavizmusnak a gazdasági kérdésekben – gyakorlati vonatkozásokban legkonstruktívabbnak bizonyult cseh és szlovén képviselői, valamint a mély politikai gyökerekkel rendelkező horvátországi illirizmus hívei tűntek ki elsősorban.

Csak az irracionális és a racionális elemek együtteséből rekonstruálható tehát a pánszlávizmus arculata a 19. század első felében. Figyelembe kell venni azt is, hogy a pánszlávizmust, követőinek egy része és az azt Nyugat-

Európában (de a Magyar Királyság területén is!) figyelemmel kísérők közül sokan Európaellenes áramlatnak tudták. Mégis a jelszavuk, a konkrét program mögött sokszor olyan meggyökeresedett eszmerendszer húzódott, amelynek magját éppen a nyugat-európai filozófiai gondolat, különösen a pánszláv gondolatok híveitől a legjobban támadott német eszmék, gondolkodók szolgáltatták.

A pánszlávizmussal kapcsolatos tévhitek sorában önmagán messze túlmutató jelentőségű, hogy sokan szinte kizárólag Prágát tekintették a pánszláv eszmeiség bölcsőjének. Olyan, egymástól teljesen eltérő módon gondolkodó kortársak vélekedtek így, mint a cseh nacionalizmussal igazán nem vádolható Bakunyin¹² és a szláv gondolattal erősen rokonszenvező liberális történész Pipin.¹³ A pánszlávizmus elkülönülése a létrejöttét eleinte segítő, egy idő után azonban már akadályozó nyugat-európai eszmeáramlatoktól valójában Bécsben és Zágrábban, Pesten és Belgrádban, Berlinben és Moszkvában, Párizsban és Krakkóban ment végbe, ott, ahol szláv nemzeti mozgalom bontott zászlót, emigráns közösségek vagy diáktársaságok, szlavisztikai tanszékek működtek. Tanulságos az a körülmény is, hogy a regionális szláv nemzeti mozgalmaktól eltérően, – amelyek ha nem is vezetők, de militánsaik vagy szimpatizánsaik között a parasztság egy részét általában maguk mögött tudták –, a pánszlávizmus bázisát az egyetemi városok, kulturális centrumok kislétszámú, zárt értelmiségi köre, ritkábban polgársága vagy polgáriasodó nemessége képezte, figyelmeztetően jelezve a mozgalom valamelyest ezoterikus jellegét.¹⁴

Megjegyzendő, hogy a 19. század első felében egyetlen országban sem vált az állam hivatalos ideológiájává. Még Európa két független szláv államában sem: Oroszországban meg sem mérkőzhetett az I. Miklós cárhoz, és népművelési miniszteréhez, Uvarovhoz fűződő „Pravoszlávia, Önkényuralom, Népiség” doktrínával, a kis Montenegróban viszont, ahol az uralkodócsalád pedig még érdeklődött is a pánszlávizmus iránt, a sokban a középkorra emlékeztető állapotok tették lehetetlenné annak elterjedését.

A „népek tavasza” hónapjaitól eltekintve a Habsburg-Birodalom egyetlen tartományának helyi vezető rétegében sem voltak túlsúlyban pánszláv eszméket valló politikusok. Fokozottan érvényes ez a Török Birodalomra. A tőle már csak formálisan függő Szerb fejedelemség sem tette magáévá a pánszláv eszméket, amelyek pedig közel álltak a kormányzat politikáját döntő módon befolyásoló Garašanin-féle elképzelésekhez.

Miért nem válhatott vajon a pánszlávizmus Kelet-Európa különböző régióiban illegális politikai küzdelmeket kiváltó és szervező „szláv szabadkő-

művességgé”? Valószínűleg elsősorban a valós politikai-társadalmi alap hiánya miatt. Hívei között ott lehettek mind a polgárisodó kis- és középbirtokos nemesség, mind az udvari körökhöz kötődő arisztokraták, mind a feltörekvő gazdag polgárság, a felvilágosult értelmiség és az elmaradott papság képviselői. Ez magyarázza a szláv egység eszméjére ünnepélyesen felesküdő 1848-as prágai Szláv Kongresszus résztvevői névsorának helyell-közzel elképesztő heterogenitását is.¹⁵

De a pánszlávizmusnak nemcsak bizonytalan körvonalai, kialakulatlan, amorf elképzelései voltak a 19. század első felében. 1848/1849-ben például, pontosabban a népek tavaszának 1849-es szakaszában több országban, illetve tartományban a korábban a pánszlávizmus *különböző* irányzataihoz kötődő politikusok közös politikai-cselekvési platformra kerültek azáltal, hogy elfogadták az ausztrósláv jelszavakat. A Habsburg Birodalom szláv túlsúlyú föderatív állammá való átalakításának ezek a hívei vagy azok eszmei örökösei Palackýval, a 19. század legnevesebb cseh politikusával (egyébként szintén egy szláv nemzetet kutató tudós) az élen az osztrák–magyar kiegyezés ellen tiltakozva együttesen vettek részt az 1867-es moszkvai Szláv Etnográfiai Kiállításon, s mintegy mesterségesen szították a két évtizeddel korábban még sokban létjogosult, erre az időre azonban már egyre anakronizikusabb ausztrósláv fellépés gondolatát.¹⁶

A pánszlávizmus alkalmazkodási és életképességére jellemző, hogy akkor is fenn tudott maradni, amikor nem kapcsolódott konkrét, meghatározott, közös gazdasági-történelmi ahgyományokhoz vagy vallási közösséghez. A lengyel függetlenség elvesztése után, már a 18. század végétől nagy létszámú, külön európai politikai tényezőnek számító lengyel emigráció egy része is beépítette ideológiájába a pánszláv eszmét. Másoknál, Bakunyinnál például, az idők során az eredetileg cseppfolyós pánszláv ideológia szociális komponensei erősödtek meg, és az 1860/1870-es évek fordulóján „szláv szocialista” politikai programmá váltak, sőt később anarchista eszmerendszerébe is beilleszkedtek.

2.0. Milyen irányza*ai voltak a pánszlávizmusnak a múlt század negyvenes éveiben, kialakulásának idején? Oroszországban a *szlavofilok*, ellenlábasaikhoz, a társadalmi és politikai westernizációt hirdető zapadnyikokhoz (= nyugatosokhoz) hasonlóan nem alkothattak hatékony, politikai erőként is jelentkező csoportosulást.¹⁷ A „szlavofil” elnevezést egyébként az ellentáborban használták először erre a laza, többnyire baráti társulást képező társaságra, eleinte gúnyorosan; az irodalmi nyelvbe később már neutrális megnevezésként került be. Az érintettek csak akkor fogadták el, amikor a

többségüknél eredetileg kizárólag az orosz nemzeti tudatot ébresztő eszmerendszerbe valóban szlavofil elképzelések is elegyedtek.

A szociális problémák megoldására tett javaslataikban a szlavofilok a közhiedelemmel ellentétben általában nem volta kincstári nézeteket valló reakciós maradiak. Igaz, közülük néhányan, mint például az ismert publicista Pogogyin és Sevirjov, az uralkodó társadalmi rétegnek erőtartalékát adták; nem rajtuk, hanem az udvar határozott elzárkózásán múlt, hogy nem jutottak hatalmat biztosító hivatalhoz. A szlavofilok többsége azonban nem ilyen. Ideológusaiknak I. Akszakovnak, Szamarinnak, Koseljovnak a múlt század ötvenes-hatvanas évtizedének fordulóján napvilágot látott reformtervezete a jobbágyrendszer felszámolásáról és a felszabadítandó parasztságnak az általa művelt föld jelentős részéhez való hozzáfuttatásáról csíráiban már jóval korábban, I. Miklós idején keletkezett.¹⁸

Ideológiájuk kikristályosodása idején a szlavofilokat az orosz fejlődés egyedüli járható útja és öntörvényűségének (szamobitnoszty) meggondolása egyesítette. A nacionalizmusnak ez a sokszor absztrakt megnyilvánulása minden „nyugati” út lehetőségének elhárításával párosult. Organikusan, majdhogynem doublethink-szerűen elegyedett azzal a rokonszennvel és segítőkészséggel, amelyet – általában a lengyelek kivételével – a szlávok iránt tápláltak.¹⁹

A kortársak számára sokáig egybemosódott a szlavofilizmus és a pánszlávizmus fogalma. Még a londoni emigrációban a cenzúramentes szabad orosz szónak a cár számára is félelmetes hatalmát megteremtő Herzen is úgy fogalmazott az 1850-es években a szlavofil körökről adott, pontos és árnyalt leírásában, mintha a szlavofilek pánszlávok, a pánszlávok pedig nem-orosz szlavofilek lennének.²⁰

A szlavofileknek valójában csak egy, igaz, nagy része nevezhető pánszláv eszmék következetes követőjének; ideológiájuk pánszláv komponensét azonban, éppúgy, mint az agrárkérdés megoldására kialakított terveiket 1855 előtt lényegében a passzivitás jellemezte. Oka világos: a visszafogottság, amely I. Miklós birodalmában minden pozitív program kialakítását befolyásolta; nem volt tanácsos koncepciókkal, ötletekkel megzavarni a megkövesedett közéletet. A kormányzat még a krími háború idején sem adott minden esetben engedélyt pánszláv szellemben született szlavofil írások közzétételére, pedig ekkor Törökország mellett Ausztria is a cári birodalom ellenfelei közé került, s ezek a cikkek legfeljebb őszinte hangvételükkel tértek el a cenzúra jóváhagyását bíró, a mindenkori kurzusnak alárendelődő írásoktól.²¹

2.1. A szlavofil baráti társaságok tevékenysége a krími háború elveszi-

tése és a jobbagyfelszabadtítás között egy ponton eredményezett olyasmit, ami a befelé fordulás apoteózisát és a más szláv nemzetek kultúrájának képviselőivel időnként kialakult kapcsolatokat túlhaladta.²² Fokozatosan viszonylag nagy olvasótábort alakított ki ugyanis a korabeli újságírás egyik fő irányzatává terebélyesedett szlavofil lapok számára. Ez pedig a hivatalos ideológiánál kevésbé száraz nacionalista célok és az aktív vallásgyakorlás ugyancsak érzelmi motivációt is biztosító kereteivel együtt eleven kapcsolatot és tekintélyes anyagi bázist teremthetett egy potenciális pánszláv közlethez. Az I. Miklós halála után még obskuránsabb politikát folytató pravoszláv egyházhoz való közeledés pedig egy pravoszlávnak elismerhető ideológia jegyében szalonképessé tehetette a korábban az ellenzék között számon tartott szlavofilokat (Oroszországban az egyház tevékenysége hagyományosan szorosan összefonódott az államgépezet működésével). Mindez összességében elősegítette a 19. század ötvenes éveinek a végén az országon belüli és a nemzetközi szláv kapcsolatok összefogására létrehívott, feladatának e kapcsolatok kodifikálását tekintő *Szláv Bizottságok* zászlóbontását; ez azután természetesen serkentően hatott vissza a szlavofilok – most már tisztán pánszláv vonatkozású és politikai jellegű – tevékenységére.²³

3.0. A szlavofilokhoz, mint az oroszországi pánszláv ideológia képviselőihez is a *ruszofilek* álltak a legközelebb az 1840-es években. Az ő tevékenységükben főleg az orosz kultúra és tudomány népszerűsítéséért tett erőfeszítéseket értékelheti pozitívan az utókor. Am ahogyan nem létezett „általában” pánszlávizmus, úgy nem beszélhetünk „a” ruszofilekről sem. Az ehhez az irányzathoz tartozó, országokként és periódusonként sokban eltérő politikai programot hirdető emberek gondolkodásának azonban van egy olyan közös jegye, amelynek alapján joggal állapíthatjuk meg valamennyiük helyét az egyetemes progresszió ellenfeleinek táborában: az tudniillik, hogy nem az „elvont” orosz néppel, hanem Európa legreakciósabb, s mint ilyen, nagyon is konkrét nagyhatalmával kapcsolták össze politikai várakozásaikat és terveiket.

Érdekes, hogy végső soron még a ruszofilizmus kelet-európai elterjedését is a cári kormányzat szűklátókörű merevsége akadályozta. Pétervárnak a rendszeres segítség nyújtásától való elzárkózása még a cseh Hankához hasonlóan fanatikus ruszofileket is megdöböntette. Alkalmoszerűen osztogatott ösztöndíjak, kisebb pénzösszegek vagy ajándéktárgyak, néha bizonyos folyóiratok és könyvek rendelkezésre bocsátása, igazán nem ezek voltak azok a remények, amelyeket a cseh és a szlovák, főleg pedig a délszláv – közülük

is az Oroszországban tanuló és részben ott le is telepedő bolgár – ruszofilek a cári birodalomhoz fűztek.²⁴

A pánszlávizmus e változata az egész szlávság jövőjét egy orosz vezetés alatt álló szláv birodalomban képzelte el. Elgondolásukat a ruszofilizmus hívei részben a messianisztikus küldetéstudatra alapították („Róma és Konstantinápoly után Moszkva a harmadik Róma; negyedik Róma pedig nem lesz!”), részben pedig arra a gyakorlatibb megfontolásra, hogy Kelet-Európa sorsa minden valószínűség szerint a kontinens legnagyobb létszámú hadseregével rendelkező cári birodalomtól függ majd egyre jobban. Az önkényuralom félelmetes kormányzati eszközei, az anakronisztikus társadalmi rendszer, benne az önmagát régen túlélt jobbagyság intézményével – mindez eltörpült a ruszofil eszmék híveinek a szemében amellet az álom mellett, hogy az Elbától Alaszkáig terjeszkedő szláv közösség jöhet létre, amelyben nyoma sem marad a korábbi szlávközi ellentéteknek.

4. *A szláv kulturális kölcsönösség* elmélete, amely sokat merített Herder és Schölzer gondolataiból, csupán áttételesen, közvetve kapcsolódott a „politikussabb” pánszlávizmushoz. Elismert ideológusa az egész Hasburg-birodalomban, sőt azon túl is, a szlovák Ján Kollár volt, aki a „Slávy dcera” (A dicsőség leánya) című szimbolikussá vált patetikus műve, és nem kevésbé hatékony publicisztikai tevékenysége révén egy körütekintőbb pánszláv mozgalom elindítója, részben pedig egy önálló kulturális folyamat megteremtője lett.²⁵ A *kulturális pánszlávizmus*nak is nevezett irányzat számos szószólója, köztük maga Kollár is – főleg taktikai okokból – tiltakozott az aktuálpolitikai megfontolások ellen; ezért háritotta el a mozgalmat általában a pánszlávizmussal kapcsolatba hozó értékeléseket is.

A szláv kulturális kölcsönösség ideológiája a pánszlávizmus nyíltabban politikus változataitól abban különbözött, hogy tevékenysége szinte kizárólag a tudományos intézményekhez és kulturális műhelyekhez kötődött. Az így adódó tevékenységi kereteknek, formáknak a korlátai miatt ennek az irányzatnak kevés olyan híve volt, aki ne tartozott volna *egyidejűleg* egy másik, közvetlenebb politikai célokat is kitűző pánszláv áramlathoz, főleg az ausztroszlavizmushoz, a ruszofilizmushoz vagy az illirizmushoz.

A szláv kulturális közösség hirdetőinek alapélménye az volt, hogy kulturális missziót töltenek be. Ez az elhivatottság a többi pánszláv mozgalomban némi katalizátor-szerepet is biztosított: még a viszonylag elszigetelten tevékenykedő orosz szlavofilok is betéve ismerték például Kollár programadó cikkét, amely egyébként érdekes módon a nyugatosok folyóiratában jelent meg oroszul. Mivel a többi pánszláv mozgalommal éles vitájuk, konfliktusuk

tusuk kevésbé akadt, viszonylag maradanóbb nyomot is hagytak. Munkáik színvonala azonban heterogén: álmodozó dilettánsok éppúgy akadnak közöttük, mint nagy tudósok, a mai komparatiztika előfutárai.

A szláv kulturális közösség eszmerendszerének hatása meglehetősen ellentmondásos, kétélű volt. Kedvező kulturhatása mellett olykor éppen keresztelte a szláv nemzeti kultúrák kialakulásának útját, amennyiben lassította és részben új irányt is szabott neki. Szerepe azokban az esetekben vált ilyen ellentmondásossá, amikor egyes befolyásos orosz, lengyel, cseh vagy horvát ideológusok, a *saját* nemzeti kultúrájukra kívánták alapítani a többi szláv nemzet kultúráját; és úgy értelmezték a szláv kulturális kölcsönösséget, mint a nemzeti kultúráknak a kultúraépítésben kevésbé önálló szláv népközösségek, csoportok (például a ruszinok), vagy az energiájukat elsősorban a nemzeti függetlenség kivívására fordító nemzetek (például a bolgárok) számára való kidolgozását vagy inkább oktrojálását.

5. *Az illirizmus* a pánszlávizmusnak az az ága, áramlata volt, amely talán a legharmonikusabb arányokat hozta létre a politikai, a tudományos és a kulturális törekvések között. Gajnak, az illirizmus legfőbb apostolának az álma is egy nagy szláv állam létrejötte volt, ám ezt ő csak a Balkánon szerette volna megvalósítani, idegen – osztrák, később orosz, majd ismét osztrák – támogatással, de mindenképpen horvát vezetés alatt. Ennek a Habsburg-birodalom déli és délnyugati részét, valamint a Balkán szláv lakta területeit magában foglaló illír államalakulatnak a jövőjével akcpsolatban az általában liberális illirizmusnak egészen radiális szociális elképzelések megvalósítását szorgalmazó hívei is voltak.²⁶

Szembetűnő egyúttal az *illirizmus* politikai-földrajzi *partikularizmusa*. A pánszlávizmus többi változatához képest kisebb a tervek léptéke, nem olyan minden eluralkodó itt az irreális perspektíva. Ez részben a horvát politikusok nagyobb gyakorlatiasságával, részben a katolikus egyháznak a túlságosan illuzórikus ábrándokat eleve lehetetlenné tevő uralmával magyarázható. A horvátországi klérus ugyanis, amely nemcsak Rómának, de gyakorlati lépéseiben Bécsnek is alárendelődött, a nemzeti sajátosságok bizonyos fokú képviselete, elismerése ellenére sem lehetett a szláv törekvéseknek olyan bástyája, mint ahogyan – a görög papság háttérbe szorításával párhuzamosan – a szerb és a bolgár nemzeti mozgalmak számára sokban háttérnyújtó pravoszláv egyház volt.

Ha azonban a katolikus papságot nem is tudhatta egyértelműen maga mögött, volt az illirizmusnak egy másik támasza: a horvát államiság élő hagyománya, amely mindenekelőtt a polgári átalakulás századában is mester-

ségesen ébren tartott, az alkotmányos nemesi kiváltságokra épülő feudális nemesi tudat megnyilvánulásaiban öltött testet.

Tanulságos az illirizmus evolúciója: A negyvenes évek elején vitathatatlannul önálló pánszláv irányzatot alkotó horvát politikusok a negyvennyolcas forradalmak, „a népek tavasza” idején, a helyi érdekek vélt vagy tényleges képviselőjében számos eredeti nézetüket feladva olyan mértékben közelítettek elképzeléseiket az ausztrószláv ideológia tételeihez, hogy az illirizmus mint önálló eszmerendszert, kezdte felszámolni önmagát, miközben 48 csatározásaiban megerősödött, mint önálló politikai irányzat.²⁷

6. Az illirizmus társadalmi bázisát horvát – és részben szlovén – értelmiségiek, a polgárrá válás útját járó nemesek, művelt kereskedők alkották. A pánszlávizmust főleg a Balkán térségében politikai eszköznek tekintő *konzervatív lengyel emigráció* ezzel szemben szinte kizárólag nemesi, s mint ilyen, sokkal homogénebb volt. Politikai eszköztára, diplomáciai iskolázottsága mégsem ennek az osztálynak a jellemzőit mutatják fel elsősorban; a Nagy Francia Forradalom és a napoleoni háborúk utáni, már kapitalista korszak jegyeit viselik ebben a vonatkozásban. Ez látszik abból is, hogy az Adam Czartoryski vezette konzervatív lengyel emigráció az 1830/1831-es felkelés leverése után, a cári birodalom lengyel politikájával szembeni európai koalíció összekovácsolása céljából milyen céltudatosan törekedett arra, hogy összehangolja konkrét politikai elképzeléseit az össz-szláv eszméktől nem idegenkedő szerb politikusokkal, az illirizmus ideológusaival, majd később az ausztrószlavizmus néhány hívével is. A lengyel ifjúság pedig emigráns életformába csöppenve, a konkrét politikai akciók folyamán kénytelen volt bizonyos fokig elismerni a szláv kölcsönösséget Európa egyes régióiban. Ám ahogyan múltak az évek, már nem csupán a körülmények kényszere alatt, hanem fokozatosan belső késztetésből is kapcsolatot találtak a pánszlávizmus áramlataihoz is.²⁸

6.1. A társadalmi berendezkedés megtervezésében, szociális célkitűzéseiben kifejezetten konzervatív lengyel emigráns csoportosulás a nemzetközi politika kérdéseiben *objektíve* nem állt szemben a haladással. Jól reprezentálja ezt a látszólag ellentmondásos helyzetet a Hotel Lambert nevű lengyel emigráns csoportosulás szláv politikája, amely főleg párizsi központján keresztül, számos diplomata nem hivatalos támogatását, tulajdon arisztokrata tagjainak nemzetközi kapcsolatait felhasználva, a szláv lakta vidékeken népes ügynökhálóza tán keresztül kitartóan dolgozott a cári autokrata államgépezet befolyása ellen.²⁹

6.2. A Czartoryski vezette menekültek között voltak politikai-taktikai

megfontolásokkal kevésbé törődő *altruista módon* szlávbarát lengyelek is. Ez az attitűd egyenes folytatása a lengyel nemesi értelmiség körében az 1820-as években ható szlávság-felfogásnak, amely a felvilágosodás eszmeáramlataiban gyökerezett; ezért inkább egyik előfutára, mint korai változata a pánszlávizmusnak. E sajátos, talán emocionális lengyel szlavofilizmusnak vagy késő-felvilágosodáskori pánszlávizmusnak nevezhető, mozgalom-má soha nem terebélyesedő felfogás hívei – a legismertebb közülük J. Potocki – egy eljövendő szláv közösségben természetesen „lengyelhon fiainak” szántak domináns szerepet. Tevékenységük azonban elsősorban tudományos jellegű volt; az 1830/1831-es felkelés veresége után ezért sem lehetett túlságosan népszerű a politikai cselekvésre vágyó menekültek körében. Hatásának nyomait így is felfedezhetjük mind a konzervatív, mind a demokrata lengyel emigráns sajtó szláv tematikájú cikkeiben.³⁰

6.3. Az e csoportokhoz nem tartozó lengyel emigránsok egy része főleg azért kötődött a pánszlávizmushoz, mert egy erős és nagy közösség iránti nosztalgiájának, „a valahová tartozás” megvalósulásának a lehetőségét látta benne. Azok a zárt, kis létszámú és a befogadó országban hehezen integrálódó csoportok, amelyekben a lengyel emigránsok általában éltek, ugyanakkor az ellenkező hangulat számára is táptalajt nyújtottak. A kivetettség érzés sok esetben *kollektív depresszióba* torkollott, ebben az esetben már nem bizonyult elegendőnek az „általában” a pánszlávizmushoz kétségtelenül fellelhető irracionális mag. Ez a világlátás a háttere a többi pánszláv irányzatnál is misztikusabb lengyel vagy *szláv–lengyel messianizmus* néven ismert ideológiának, amely mindenekelőtt Adam Mickiewicz műveivel vált a lengyel kultúrtörténet részévé. A nagy lengyel költő szépirodalmi és tudományos munkásságán kívül a lengyel–szláv messianizmus vajmi kevés pozitív tételt sorakoztatott fel: eszméi – több mint fél évszázaddal a felvilágosodás nagy munkáinak megjelenése után – kimerültek Mickiewicznek és főleg Towiańskinak, a lengyel nemzet fiainak isteni küldetéséről, a szlávlakta területekről mint e küldetés realizálásának a színteréről szóló zavaros próféciaiban, a lengyel–szláv messianizmus hívei részéről pedig e tanítások passzív befogadásában.³¹

7. E messianisztikus hitvallásnak éppen a lényegét tekintve ellentéte az *ausztroszláv eszmerendszer*, a 19. század első felének kétségtelenül a legnépesebb és az orosz szlavofil ideológia mellett a legéletképesebb pánszláv irányzata. A már a negyvennyolcas forradalmakat megelőzően konzervatív és liberális elemeket egyaránt felmutató áramlat követői között főleg cseh, horvát, szlovén, részben pedig szlovák és galíciai lengyel tudósok, – elsősor-

bán Šafárik és Palacký nevét kell megemlíteni közülük –, publicisták és ami különösen fontos, hivatásos politikusok is találhatók.

Az ausztroszlavizmusnak a különböző szláv nemzetekben, népcsoportokban élő hívei 1848 előtt még csak kísérletet sem tettek egy „közös” párt létrehozására. Ennek az eszmerendszernek mégis *mozgalom-jelleget* ad az, hogy a különböző szláv nemzetek polgársága, illetve elpolgárosodó nemesi rétege adta a háttérét (néhány, a rendi hagyományokat feléleszteni igyekvő csehországi főnemes átmeneti csatlakozása ezen természetesen nem változtatott), és a célja is közös: szlávközi elkülönülés, szigorúan a Habsburg-birodalom keretein belül, de osztrák szupremáció nélkül.³²

Az ausztroszlavizmus ideológusai, kiváltképp Palacký, az osztályellentétek tudatos elsimításával, a lehetséges legszélesebb körű szláv érdekegyesítés létrehozásával minden robbanás elkerülésére, az evolúció egyeduralmának biztonságára törekedtek.³³ Ám e taktika kidolgozása már involválta az ausztroszlavizmus differenciálódását. Az 1840-es években a német és a magyar nemzeti mozgalmakkal polemizáló L. Thunnal, és általában a konzervatív nemesi elképzelésekkel szemben az ausztrószláv ideológia hívei egy széles értelemben vett nemzeti programnál jóval nagyobb, átfogóbb célokat tűztek ki a szlávok kulturális és közvetve politikai felemelkedésének, előtérbe kerülésének a megtervezése során. Hogy miért éppen a Habsburg-birodalom adott kereteit tartották megfelelőnek egy szláv túlsúlyú államalakulat létrehozására, arra a gazdasági érdekek körében kell keresnünk a választ: a cseh és a szlovén, sőt az 1840-es évek elején és 1849 után a galíciai lengyel árutertermelő nemesség és polgárság kiterjedt hányadának a termékei számára kialakult piacot biztosított a Habsburg-birodalom. Ilymódon a pánszláv irányzatok közül talán itt mutatkozik meg a legközvetlenebb kapcsolat a különböző társadalmi osztályok és rétegek (a nemesség és a polgárság adott rétege), valamint az ezek érdekeit a felépítmény szféráiban képviselő értelmiség között.

A „népek tavasza” előtt az ausztrószlavizmus ideológusai az irracionális elemeket a minimálisra csökkentve vázolták fel elképzeléseiket, amelyeknek akkor három fő pillére a Habsburg-Lotharingiai dinasztia elfogadása, a birodalmon belüli szláv túlsúly és a federalizmus volt. Ezek a követelések – az első kivételével – bizonyos mértékig rokoníthatók a polgári átalakulás antifeudális tételeivel.

Milyen viszonyban volt az ausztrószlavizmus a különböző szláv nemzetek ideológiájával? Hiba lenne egy kizárólagos alá-fölérendeltségen alapuló hierarchia felállítása. Tény azonban, hogy az ausztrószláv eszmerendszer legnevesebb követői – úgy is mint egy-egy nemzeti mozgalom hivatásos poli-

tikusai, de úgy is mint egy-egy nemzeti kultúra neves tudósai, írói, művészei – igyekeztek megőrizni eredeti indíttatásuk, céljaik és egész tevékenységük nemzeti motívumait, de emellett esetenként szószólói akartak lenni az ausztriai szlávok – ritkábban: általában a szlávok – közös érdekeinek is.

7.1. 1848 tavasza és nyara választóvíz az ausztroslavizmus fejlődéstörténetében. Történetírásunk egy időben az ausztrosláv politikusok 1848/1849-ben követett Habsburg-barát politikáját (számtalan kényszerű taktikai és hosszú távon átértelmezni kívánt stratégiai lépés ötvözetét) retrospektív kiterjesztéssel sommásan elítélte. Ebben az esetben azonban a diakrón szemléletnél célravezetőbbnek látszik a valós történelmi értékelés számára a szinkron kutatás, amely esetünkben olyan következtetést eredményez, hogy az 1840-es évek Kelet-Európájában, kiváltképp az évtized második felében, vagyis, a különböző pánszláv irányzatokon belüli, a relatív konzervatív csoportosulások háttérbe szorítását követően az ausztroslavizmus lényegében nem más, mint a társadalmi és közigazgatási reformprogramok mögé felsorakozó *európai liberalizmus egyik változata*.

Az ausztroslavizmus híveinek 1848 előtt tényleges érdemeik voltak mind az egyes szláv népek nemzeti tudatának ébresztésében, mind a szláv kultúrák közös vonásainak, az egymásra hatás lehetőségének, az egymásra utaltság felismerésének kimondásában, kutatásában, feltérképezésében. Mindez azonban 1848-tól kezdve már nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a mozgalom az európai progresszió része maradjon. Ami már korábban is az ausztroslavizmus legfontosabb korlátja volt – a Habsburg-birodalom mint meglévő keret és azon belül a Habsburg-uralom igenlése – a forradalmak győzelme után domináló- és az egész eszmerendszert retrográd irányba fordító motívummá vált. Pedig az ausztroslavizmus híveit a Habsburg-háznak a szlávság jövőjében betöltött szerepébe vetett hite még ekkor sem fosztotta meg nemzetközi politikai, de még szociális érzékenységétől sem. Sőt a nemzeti mozgalom radikálisabb elemeinek a hatására az ausztroslavizmus hívei hamarosan keveselni kezdték 1848 tavaszának a Habsburg-házról a birodalom összes nemzete által kikényszerített társadalmi reformjait; egy federatív átrendezés elveinek kimunkálásával pedig nyilvánvaló módon a Habsburg-abszolutizmus talpkövét adó centralizációs elvet aknázták alá. A birodalommal való azonosulás azonban olyannyira lényeginek és mindent meghatározónak bizonyult, hogy amikor az ausztrosláv politikusok – végző eszmei meghatározottságukhoz híven, s így nemegyszer eredeti elképzeléseik ellenében – részt vettek 1848 őszétől a forradalom előtti állapotok egy részének – abszolutizmusnak – visszaállítását célul kitűző Habsburg-Lotharin-

gái-ház hatalmának a megszilárdításában, akkor ezzel visszavonhatatlanul cselekvő részeseivé váltak az európai ellenforradalom támadásának. Legtöbbszörnek egy komoly alkotmányjogi biztosítókkal rendelkező, a császár által szinte csak jelképesen kormányozott, nagy középkelet-európai területet egyesítő birodalom volt az álmuk, amelyben a polgári átalakulást szolgáló legfontosabb reformok is konfliktusmentesen megvalósulnak majd. Egy ilyen jövő reményében tényleges és komoly támogatást nyújtottak annak a Habsburg-háznak, amely távolról sem csupán a németországi, az osztrák és a magyar forradalmaknak, hanem a szláv függetlenségi mozgalmaknak, sőt a pusztán kapcsolatkeresésnek – és persze egyúttal tetszőleges pánszláv törekvésnek – is nyílt ellensége.³⁴

8. A 19. század első felében tehát a pánszláv eszmeiség valamilyen formában mind a konzervatív, mind pedig a liberális mozgalmaknak része volt, különösen a negyvenes években. Még a demokrata program szerint tevékenykedő szláv politikusok, gondolkodók között is voltak olyanok, akik kiemelt szerepet szántak egy eljövendő Európában a szlávok kulturális és politikai kapcsolatainak. Ezeket jogosnak látszik egy önálló eszmerendszerként tételvezetett, talán *demokratikus pánszlávizmus*-nak nevezhető áramlat híveinek tekinteni. Természetesen nem arról van szó, hogy ide tartozott minden radikális érzelmű szláv politikus; csakis azok, akik a szlávok *forradalmi úton* történő egyesítését állították politikai programjuk középpontjába. Azok, akik a szlávok kulturális közösségének, ha tetszik, kölcsönösségének elismerése mellett alkotó módon beépítették ideológiájukba a nyugat-európai talajon fogant radikalizmus elemeit is. Részben ennek megfelelően az agrárkérdés tekintetében a liberálisokhoz képest a parasztság számára kedvezőbb megoldási módokat tettek hitet; nemzetközi kérdésekben pedig határozottan elvetették a Habsburgokkal és/vagy a Romanovokkal kötendő – akár időszakos taktikai – szövetség lehetőségét.

Ily módon *nem tekinthetők* a demokratikus pánszlávizmus híveinek táborába tartozónak többek között a D. Kušlan és M. Prica vezette *hrvatska ljevica*. Annak ellenére sem, hogy ez a radikális mozgalom progresszív nézeteket vallott a szociális problémák megoldásának kérdéseiben; hívei azonban a magyar–horvát viszony alakulása miatt a Habsburg-ház politikai irányvonalával való szakításra nem tudták rászánni magukat, ezért történhetett meg az, hogy 1848 nyarán és őszén a szláv szabadságtörekvések apostolának tekintették Jelačić bánt, és ezt a tévedésüket csak 1848/1849 fordulóján látták be.

8.1. Kik voltak végül is a demokratikus – vagy forradalmi – pánszlávizmus első megfogalmazói és követői Kelet-Európában? *Indokolt-e annak*

tekinteni az orosz dekabrista mozgalom baloldali szárnyának szláv vonatkozású törekvéseit? Nevezetesen a Déli Társaság vezetőjének, Pesztyel ezredesnek azt az elképzelését, hogy a felkelés győzelme esetén háborút indítanak Ausztria és Törökország ellen; az ily módon felszabadított szláv lakta területek federatív alapon csatlakozhattak volna Oroszországhoz. Pesztyelnek ez az orosz–szláv federációra vonatkozó terve az 1840/1850-es évek fordulóján mind Herzen „szláv szocializmus” koncepciójára, mind Bakunyin demokratikus pánszláv eszmerendszerére ösztönzően hatott.³⁵

Külön figyelmet érdemel a pánszlávizmus előzményeinek szempontjából egy kis létszámú dekabrista közösség – eredetileg szabadkőműves páholy –, amely az *Egyesült Szlávok Társasága* elnevezést választotta. (Később fuzionált a mozgalom egészén belül mindig radikálisabb Déli Társasággal; ekkor *Szláv Igazgatóság* lett a neve.) Tagjai olyan radikális fiatal tisztek voltak, akik rokonszenveztek a törökországi szlávok és görögök függetlenségi törekvéseivel; ám sem komolyabb ismereteik nem voltak a szlávokról, sem különösebb kapcsolataik nem alakultak ki velük. Mi sem jellemzi ezt jobban, mint, hogy egy száműzött lengyel főnemes elbeszélése alapján minden kétely nélkül elhitték, hogy a Habsburg-birodalom szláv lakossága erőteljes nemzeti ellenállást tanúsít. A jelek szerint a magyarokat is a szlávokhoz sorolták.³⁶

Mindazonáltal Pesztyelnek és a Szláv Igazgatóság vezetőinek főleg az orosz–szláv szövetség létrehozásáról fennmaradt tervei a demokratikus pánszlávizmus oroszországi előzményeihez tartoznak. Hogy inkább *előzményekről* és nem az irányzat valamelyik korai változatáról van szó, azt a Pesztyel-féle elképzelések konstruált jellege mutatja.

8.2. Vitathatatlanul része a demokratikus pánszlávizmus eszmeáramlatának az *ukrán Cirill és Metód Társaság* ideológiája, amelynek két, egymásból fakadó fő célja Ukrajna nemzeti függetlenségének kivívása és egy szláv konföderáció létrehozása volt. E program elméleti megalapozása az ausztriai és a törökországi szlávokkal való földrajzi és főleg politikai távolság, valamint az orosz szlavofilokkal való folyamatos kontaktus hiánya miatt csak részleges lehetett. Ennek következményeit illusztrálja egy példa: még a titkos társaság balszárnyának olyan következetes hangadója, mint a költő Tarasz Sevcsenko is a konzervatív ruszofil Hankát és liberális ausztrioszláv Šafárikot egyként jeles szláv patriótának tekintette.³⁷

Ettől eltekintve az ukrán nemzeti ügy harcosainak programjába a pánszlávizmus nagyon is *organikusan* épült be. Ahhoz ugyanis, hogy Ukrajna elnyerje – ahogy ők fogalmaztak: visszanyerje – önálló államiságát, egy-

idejűleg a Romanov- és a Habsburg-birodalomnak kellett volna súlyos külső vereségeket szenvednie és belső társadalmi kataklizmákat átélni. A Cirill és Metód Társaság tagjai ugyanakkor – céljaiknak az európai megfontolások felől nézve partikuláris jellege miatt – egyetlen nagyhatalomra sem támaszkodhattak ténylegesen. Csakis „a szláv testvérek” összefogásában reménykedhettek; nem nélkülözve némi messianisztikus hitet. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok mintájára létrehozandó Szláv Egyesült Államokban vélték fellelni azokat a kereteket, amelyeknek segítségével a szlávok közössége egy hatékony és erős hatalommá válhatott volna a kontinensen. Ebben látták az orosz–ukrán, lengyel–ukrán és lengyel–orosz nemzeti ellentétek megszűnésének a lehetőségét is.³⁸

Világosan felismerhetjük e tervekben a nem vallási köntösben fellépő, de messianisztikus-töltésű pánszláv programok legfőbb ismervét; a jövőnek a jelentől vagy független, vagy azt csupán előkészítő szakasznak tekintő megtervezését. A terveknek ez az elvontsága a Cirill és Metód Társaság tevékenységében egyébként háttérbe kezdett szorulni akkor, amikor a nép körében végzett propagandának s az orosz elemeknek a titkos társaság tevékenységébe való bevonásának a kérdésköre került előtérbe, s élesen polarizálta is a mozgalmat. Mindez a liberális és a demokrata szárny közötti teljes szakadáshoz vezetett volna, ha a szimpatizánsokat leszámítva mintegy két tucatnyi belső tag áldozatul nem esik a letartóztatási hullámnak. A vizsgálat és az ítéletek egyébként azt mutatják, hogy I. Miklós Oroszországában még álmódolni sem volt tanácsos a hatalom elképzeléseit keresztező szláv egységről; éppen azokra sújtott le a cár különös haragja, akik – mint Sevcsenko is – a demokratikus pánszlávizmusnak voltak elkötelezettjei.

8.3. A Cirill és Metód Társaság eszmerendszeréhez hasonló jegyeket mutat a demokratikus pánszlávizmust követő többi csoportosulás is. Ez részben hatás, részben kölcsönhatás eredménye: *a kiváló lengyel forradalmár történész Lelewel és környezete* az 1840-es évek elején például jól kimutathatóan integrálta cseh pánszláv tudósok elméleti és történeti alapállását a szláv kérdések megítélésében. Lelewel hatása nélkül viszont aligha vált volna a demokratikus pánszlávizmus legismertebb ideológusává az orosz Mihail Bakunyin.³⁹

8.4. A demokratikus pánszlávizmus híveit mindenekelőtt az jellemezte, hogy *elsősorban demokratáknak* tekintették magukat. A szláv nemzeti mozgalmak jövőjét az európai progresszió általános célkitűzéseivel összhangban tervezték. A szervezeti kereteket 1848 március előtt az irányzat számára a néhány főt számláló orosz emigráció és a lengyel emigráns balszárny

közeledésének kereteiként megbeszélések sora, a sajtóban és nagygyűléseken való közös szereplés szolgáltatta. Ilyen alkalmakkor több ízben megfogalmazódott a demokratikus szláv mozgalom szervezeti egységének a gondolata. Ez már előrelépésnek tekinthető az autokráciaellenes orosz–lengyel összefogás korábban is felmerült gondolatához képest.

A demokratikus pánszlávizmus igazi zászlóbontására csak a „népek tavasza” idején kerülhetett sor. A mozgalommá terebélyesedő nézetrendszer három legismertebb dokumentuma *Mihail Bakunyin* nevéhez fűződik. „Az új szláv politika alapjai” című írása az 1848. június prágai Szláv Kongresszus idején keletkezett. Szerzője éppen csak hogy bekapcsolódott a szláv mozgalmakba; taktikai okoknál fogva írásában ezért visszafogja a radikális célkitűzéseket. Radikális ideológiájához képest hasonlóan mérsékelt a röviddel később írt „Felhívás a szlávokhoz” című kiáltvány is; ennek a háttérben azonban már inkább konkrét lépés kapcsán érvényesül a taktikai megfontolás: Bakunyin a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből és osztályokból származó szláv politikusoknak minél szélesebb Habsburg-ellenes szövetsége összekovácsolását akarta elérni. A kiáltvány megszövegezése idején írt magánleveleiben, például a George Sand-dal folytatott levelezésében Bakunyin úgy ítélte meg, hogy az agrárproletariátus adja majd a kelet-európai, s így a szláv forradalmak erőtartalmát.⁴⁰ Olvasói auditóriuma előtt viszont megelégedett liberális nézetek hangoztatásával. A „felhívás a szlávokhoz” című, számos harcosan németellenes kitévelt tartalmazó kiáltványt éppen német demokraták biztatására írta, az ő anyagi támogatásukkal adta közre. A megjelenését követő polémia, amelybe igen sokan, – Csehországban többek között Palacký és Havlíček is – bekapcsolódtak, több lett, mint elsősorban az ausztrósláv politikusok meggyőzésének az eszköze, aminek szerzője elsősorban szánta; meggyorsította a cseh nemzeti mozgalmon belüli polarizációt a radikális és a liberális elemek között, és áttételesen hatott a horvát baloldal állásfoglalásának módosítására is. Nem korlátozódott a hatása a szláv mozgalmakra: számos, a pánszlávizmustól hagyományosan idegenkedő nyugat-európai publicista, – köztük Proudhon – Bakunyin e fellépése nyomán tudatosította a különbséget a „retrográd” és a „forradalmi” pánszlávizmus között.⁴¹ Ugyanakkor a demokratikus pánszlávizmus tisztázatlan pontjai, bizonytalan osztályjellege kiváltották Engels híres bírálatát a *Neue Rheinische Zeitung* hasábjain.⁴²

Ez az áramlat sem volt statikus; 1849 tavaszán, – ismét főleg Bakunyin publikált írásaiban – előtérbe kerültek a radikális demokrata szempontok és a nemzetköziségnek olyan a „szláv-szemponon” túlmenő elemei, mint

egy újbóli forradalmi hullám esetére jogosult magyar–szláv és német–szláv forradalmi összefogás gondolata. Számos jel arra vall, hogy 1849 májusában, vagyis az osztrák hatóságok által felszámolt ún. májusi összeesküvés meghiúsítása idején, Bakunyin, valamint cseh és lengyel társai eljutottak odáig, hogy szakítsanak a különböző pánszláv ideológiai áramlatokkal.⁴³

9. Milyen fejlődést mutat végeredményben a pánszlávizmus? Különböző áramlatai között „a népek tavasza” első hónapjaiban nagyfokú közeledés ment végbe. Ez kétségtelenül 1848 júniusának első két hetében, a prágai Szláv Kongresszus eufóriájában tetőzött, amelyet eredetileg a Habsburg-birodalom területén élő szláv német- és magyarelleses erődemonstrációjának szántak az azt létrehozó ausztrószláv politikusok. A forradalmi Európa Prágába is beszűremkedő hangulatában nem csoda, hogy viszonylag kevés szó esett azután – a tanácskozás végefelé – a szláv egység megvalósításának ausztrószláv módozatáról. Ebben szerepe volt a birodalom határain túlról érkező résztvevőknek is, akik közül néhány poznaíni lengyel politikus, a Nyugat-Európában élő lengyel emigránsok, valamint az óriási népszerűségnek örvendő Bakunyin ösztönzői és részesei lettek a kongresszus balatolóadásának. Az ő hatásukra a tanácskozás alapidokumentumaiba a polgári forradalmak számos fontos követelése is bekerült.

Miután azonban Windischgrätz ágyúívi véget vetettek az első hivatalos szlávközi összejövetelnek, úgy látszott, a prágai tanácskozás legtöbb jelszava elveszítette érvényét. Annál is inkább, mert az azon résztvevő, és ott radikális eszmeáramlatok hatása alá kerülő politikusokat lekötötték a saját nemzetük partikuláris érdekei és ezzel egy időben ismét kezdett felerősödni a pánszlávizmuson belüli polarizáció. Míg a Szláv Kongresszuson még a legkonzervatívabb küldöttek sem foglaltak állást a forradalmak előtti állapot visszaillesztésével; addig 1848 késő nyarától–őszétől több szláv politikus kezdte keresni a kapcsolatokat az európai reakció vitathatatlan fellegvárával, a Habsburg-házzal. Később végbement két újabb erőátcsoportosulás is, főleg a dinasztiaiban mélységesen csalódott ausztrószláv és illir eszmerendszer híveinek sorában. Első ízben az oktrojált alkotmány kihirdetését követően, majd az ellenforradalom világsi győzelme utáni konszolidáció időszakában.

A lassú hanyatlás azonban nem vezetett a pánszlávizmus teljes elhalásához. A prágai kongresszus emléke, a politikai és a kulturális közösség iránti nosztalgia mélyen beleivódott a különböző szláv nemzeti mozgalmak hagyományrendszerébe. Az 1850/1860-as években szinte minden liberális és radikális elveket valló szláv politikus, ki-ki a maga módján, az 1848 júniusában Prágában hallott elveket megkísérelte lefordítani a maga céljainak meg-

felelően az újabb idők nyelvére. Ez az időszak a pánszlávizmus másodvirágzása, amely csak keletkezésének ismeretében érthető meg. És ennek a negyvenes években született pánszlávizmusnak a terméke a 19. és a 20. század fordulóján nagy hatású neopánszlávizmus is, amelynek története, máig ható vonulata még a pánszlávizmus genezisénel is kevésbé feldolgozott.

Jegyzetek

1. *Marx, K. – Engels, F. – Lenin, V.*: A nemzeti kérdésről. Budapest, 1965. 116.
2. E munkák értékelését l.: *Arató Endre*: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Budapest, 1971.; *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977.
3. *N. Riasanovszky*: Nicolas I. and the official nationality in Russia 1825–1855. Berkeley – Los Angeles, 1959.
4. *B. P. Kozmin*: Nyikolaj I i Mazzini v 1854 g. In: *Iz isztorii obcsesztvennih dvizsenij i mezsdunarodnih otnosenij*. Moszkva, 1957. 437–445.
5. *V. A. Francev*: Priglasenie ruszszkih na szlavjanszkij szjezd v Prage v 1848 godu. In: *Golosz minuvsego 1914/5*. 238–240.
6. *M. N. Pokrovszkij*: Diplomacija i vojni carszkoi Roszszii v 19. sztoletii. Moszkva, 1923. 108.
7. Zarubezsnie szlavjane i Roszszija. Dokumenti arhiva M. F. Rajevszkovo, 40–80 godi 19. veka. Moszkva, 1975. A források e sorát értékeli *V. Matula – I. V. Csurkina*: Arhiv M. F. Rajevszkogo kak isztocsnik po isztorii szvjazej mezdsdu szlavisztami Roszszii i Avsztrii (40–70 godi 19. v.), in: *Kultura i obcsesztvo v epohu sztanovlenija nacii*. Moszkva, 1974. 166–178.
8. *J. Vavro*: Jan Herkel' a Šafarikova kritika jeho všeslovanskej gramatiky, in: *Sborník filozofickej fakulty Univerziti P. J. Šafárika v Prešove 1961*.
9. A kérdés hátterét megvilágítja *B. Porsnyev*: Szocialnaja pszihologija i isztorija. Moszkva, 1971.
10. *A. N. Sebunin*: Evropejszkaja kontr-revoljucija v pervoi polovine 19. veka. Leningrad, 1925. 192–211.
11. E jelenségre rámutat *F. Wollman*: Slavismy a antislavismy za jara národu. Praha, 1968.
12. *M. A. Bakunin*: Szobranije szocsinenij i pizsem. Moszkva, 1935. IV. 132–134.
13. *A. N. Pipin*: Moi zametki, sz prilozseniem sztatej „Dva meszjaca v Prage” i „Vjacseszlav Ganka”. Moszkva, 1910. 149–151., 161–179.
14. Arra a körülményre, hogy a pánszlávizmus első ideológusainak eleinte szinte minden egyes embert külön meg kellett nyerni az ügynek, számos példát hoz fel *M. Murko*: Ján Kollár. Ljubljana 1894–1897. I.–II.; valamint *V. Jagić*: Isztorija szlavjanszkoi filologii. Szanktpeterburg, 1910.
15. Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbíрка dokumentu. K vydání pripravil Dr. Václav Žaček. Praha, 1958. 544–561.
16. *V. Kazbunda*: Pout' Čecnu do Moskvy. Praha, 1926.
17. *A. Walickij*: W kregu konserwatywnej utopii. Warszawa, 1964.; *P. Christoff*: An

- Introduction to Nineteenth Century Russian Slavophilism, Paris, 1972.; *V. I. Kulesov*: Szlavjanofili i ruszszkaja literatura. Moszkva, 1976.
18. *Sz. A. Vengerov*: Szobranie szocsinenij. Szanktpeterburg, 1912. III. 12–34.
  19. *A. Sz. Homjakov*: Szocsinenija. Moszkva, 1911. I. 120–124., 373–404.
  20. *N. Gyerzsavin*: Gercen i szlavjanofili, in: Isztorik-marksziszt, 1939/1. 120–122
  21. *M. Lemke*: Ocserki po isztorii ruszszkoj cenzuri i zszurnalisztiki 19. sztoletija.
  22. Filozófiájuk társadalmi meghatározottságával a marxista történettudomány Plehanov óta lényegében nem foglalkozott.
  23. *Sz. A. Nyikityin*: Szlavjanszkije komiteti v Roszszii 1858–1876. Moszkva, 1961.
  24. Ennek számos példáját hozza fel Jagić említett munkájában, Vö. még: *V. A. Francev*: Piszma Vaclavu Ganke iz Szlavjanszkih zemel. Warszawa, 1905.; ČESI a Juho-slované v minulosti. Od nejsaršich dob do roku 1918. Praha, 1975.
  25. Slovanská vzájemnost (1836–1936). Sborník praci k 100 výróci vydání rozpravy Jana Kollara o slovenské vzájemnosti. Praha, 1938.; *K. Rosenbaum*: Konceptia slovanskej vzájomnosti v období P. J. Šafarika a Jána Kollara. Historický Časopis 1960.
  26. *I. I. Lescsilovszkaja*: Illirizm. Moszkva, 1968.
J. Sidak: Studije iz hrvatske povijesti 19. stoleća. Zagreb, 1973.
J. Sidak: Juznoslovenska ideja u illirskom poknetu. Jugoslovenski istorijski casopis. 1963. 3, 31–42.
  27. *Arató Endre*. i.m. 373–440.
  28. *M. Handelsman*: Czartoryski, Nicolas I, et la question du Proche-Orient. Varsovie, 1933.; *V. Ja. Groszul*: Polszkaja politicseszskaja emigracija na Balkanah v 40-nacsale 50-h godov 19. v. In: Balkanszkij isztoriceszkij szbornik Kisinyov, 1970.
  29. *A. Lewak*: Dziejie emigracji polskiej w Turcji. Warszawa, 1935.
  30. *D. Beauvois*: U zrodel panslavizmu: polskie oświecenie i slowiańszczyzna (1795–1820), in: Revue des études slaves. Communications de la delegation française au VIIIe Congrès International des Slavistes. Zagreb (3–9 septembre 1978) 33–42. L. még *V. A. Francev*: Polszkoe szlavjanovedenie konca 18. i pervoj csetverti 19. sztoletija. Praha, 1906.
  31. *W. Lednicki*: Mickiewicz at the collège de France, in: The Slavonic and East European Review 1941. XX. 149–172.
  32. *V. Žáček*: Die Rolle des Austroslawismus in der Politik der österreichischen Slawen, in: L'udovit Štúr und die Slawische Wechelseitigkeit. Bratislava, 1969. 127–147.
J. Sidak: Austroslavizam i slavenski kongres u Pragu 1848, Historijski Pregled 1960. 3–4, 204–218.
  33. Palacký magyar vonatkozású írásaiból is kiviláglik ez. Vö. *R. Prazák*: Palacký a Mad'arı před rokem 1848, in: Časopis Matice Moravské 1958.
  34. *Arató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849 évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Budapest, 1971.
  35. *B. Nyikolajevszkij*: Vzgljadi M. A. Bakunyina na polozenie del v Roszszii v 1849 g. In: Letopiszi markszizma. Moszkva, 1929. IX–X.
  36. *M. Nyescskina*: Obscseszto Sztoedinennüh Szlavjan. Moszkva–Leningrad, 1927.
  37. *F. Wollman*: Slovenství Sfařikovo a Šefčenkovo, in: Slavia 1961/30/.
  38. *P. A. Zajoncsovskzij*: Kirillo-Mefodijevszkoje obscseszto. Moszkva, 1959.
  39. Lelewel demokratikus pánszláv nézetrendszerét és szláv kapcsolatait részletesen tár-

- gyalja *St. Kienewicz*: Lelewel, Moszkva, 1970.; *B. Sz. Popkov*: Polszkij ucsonij i revoljucioner Ioahim Lelewel, Moszkva, 1974.
40. *Kun Miklós – Fodor István*: Bakounin et George Sand; in: Europe 1978/III.
  41. *L. D. Orton*: The Echo of Bakunin's Appeal to the Slavs (1848), in: Canadian–American Slavic Studies 1976. Winter, 498.
  42. *G. Szafarov*: Marksiz o nacionalno-kolonialnom voprosze. Moszkva, 1934. 110.
  43. *M. Kun*: Bakunin and Hungary (1848–1865), in: Canadian–American Slavic Studies 1976. Winter, 511–513.